

Marx i juristutbildningen

av Per Månson

Inledning

En av de kanske viktigaste uppgifterna för en juristutbildning är, förutom att lära ut Svea rikes lag, att skola blivande jurister i allmän saklighet, objektivitet och gott omdöme. I olika rättsfall, vare sig det är inom allmänna rättsväsendet eller inom privat verksamhet, bör olika bedömningar först och främst grunda sig på lagtext och "fastställbara fakta". "Allmänna tyckanden" och mer eller mindre ideologiska faktorer bör därför reduceras i möjligaste mån, både vad det gäller själva den juridiska verksamheten och därmed också i juristutbildningen.

Nu är frågan om "tyckanden" och ideologisk påverkan inom rättssystemet givetvis inte så lätt att lösa. På motsvarande sätt som det inom de mer direkt empiriska samhällsvetenskaperna, typ nationalekonomi, statskunskap och sociologi, har blivit uppenbart att ideologiska faktorer spelar en viktig, ehuru ofta relativt omedveten roll i forskning om samhällsförhållanden, har det under de senaste decennierna blivit allt mera klart att även rätten ingår i ett samhälles allmänna värde- och normsystem. Lag och rätt bestäms inte utifrån utgångspunkter som ligger utanför samhällsutvecklingen, utan lag och rättsuppfattning varierar i olika skikt och klasser i samhället. Detta är numera allmängods inom samhällsvetenskapen. Frågan är dock i vilken mån denna "ideologiska inramning" av rättsväsendet lärs ut under juristutbildningen, eller bättre uttryckt: Hur framställer läroböcker inom juristutbildningen en del problematiska ideologiska ämnen?

Som ett exempel på detta har jag för Retfærd genomfört en granskning av hur Karl Marx och marxismen framställs i några läroböcker som ingår i juristutbildningen i Norden. Det är lämpligt att ta upp just Marx och marxismen i denna fråga, då ämnet mer än de flesta andra är "bemängt" med ideologi. Det är därför viktigt att läroböckerna försöker behandla ämnet så skaligt och korrekt som möjligt om de vill framstå som vederhäftiga. De böcker som granskats i syfte att se hur Marx' teorier framställs är Erik Anners' *Den europeiska rättens historia*, 2 band (1974, Stockholm 1981) och Ivar Strahls *Makt och rätt: Rättsidéns gång genom historien - från Babylonien till FN* (1957, Stockholm 1980). Båda böckerna används i juristutbildningen i Sverige och Norge.

Samhället och rätten

Det finns en omedelbar koppling mellan Karl Marx (1818-1883) och juridik i och med att det från början var meningen att han skulle följa sin far, Heinrich Marx, i fotspåren och liksom denne utbilda sig till advokat. Karl började också att studera juridik vid universitetet i Bonn, men p.g.a. alltför studentkost leverne skickades han till Berlin. Det allmänna samhällsklimatet i Preussen runt 1840 och en del tillfälligheter medförde att Marx blev mera intresserad av filosofi, och istället för att genomföra sina studier i juridik inledde han en noggrann läsning av den vid denna tid i Tyskland dominerande hegelska filosofin, däribland dennes rättsfilosofi. Utifrån denna läsning började han utveckla vad som senare kom att bli hans speciella bidrag till samhällsteorin. Här ska inte detta bidrag framställas¹⁾, men delar av Marx' samhällsteori måste ändå tas upp som en jämförelse till vad Anners och Strahl hävdar är Marx' synsätt. Det kan också vara viktigt att så här inledningsvis poängtera att Marx är en av de första i historien som ser staten och rätten som avhängiga av samhället och klassförhållandena, istället för att som i den hegelska skolan (och även i modern rättsteori) uppfatta staten, lagar och rättssystemet som höjda över samhället. Problemet med Hegels stats- och rättsfilosofi var, menade Marx, att den vände på förhållandet mellan samhället (eller "det civila samhället", som han i likhet med Hegel kallade samhället utanför staten) och staten. Hegel såg staten och dess rättsförhållanden som en förutsättning för (det civila) samhället, medan det i själva verket enligt Marx är "familjen och det civila samhället [som är] förutsättningar för staten".²⁾ Detta är en mycket viktig poäng hos Marx som varken Anners eller Strahl överhuvudtaget nämner, något som är relativt märkligt då deras böcker bl.a. handlar om rättsuppfattningarnas historia.

Det var bl.a. utifrån arbetat med och kritiken av Hegels rättsfilosofi som Marx senare utvecklade sin så berömda "materialistiska uppfattning om historien", och den började alltså med en diskussion om statens och rättens förhållande till samhället. Detta kommer hos Marx senare till uttryck genom hans lika berömda metafor om förhållandet mellan samhällets bas (produktionen) och dess överbyggnad (politik och juridik, och tänkande). Det är, som Marx senare skrev "inte medvetandet som bestämmer varat, utan det samhälleliga varat som bestämmer medvetandet".³⁾ Staten, juridiken, rättsuppfattningar etc. måste således enligt Marx förstås utifrån de konkreta samhällsförhållandena människorna lever i och inte tvärtom. Lagar *skapar* inte samhället, de *uttrycker* det istället.

Marx och marxismen

Ett problem med både Anners' och Strahls framställning är att de knappast verkar ha läst något av Marx själv, mer än kanske några sidor ur *Kommunistiska manifestet*. När de därför ska beskriva Marx' teorier och synsätt utgår de från en väldigt förenklad uppfattning om vad marxism är, och lägger sedan denne förenklade uppfattning i Marx' mun. När exempelvis Anners skriver att "en av dessa (socialistiska) teoretiker, Karl Marx, bearbetade och samlade (många tidigare inflytelsesrika socialisters) teorier i ett genomtänkt system, marxismen, ..." (del 2, sid 101), så är det både teoretiskt och histo-

riskt felaktigt. Marx själv framställde ingen "marxism", det var snarare eftervärlden som gjorde det. Ordet marxism började inte användas in den nuvarande betydelse förrän åren runt Marx' död, och själv lär han ha sagt om sina anhängare i Frankrike att "om detta är marxism, så är jag ingen marxist".⁴⁾

Det är kanske ett mindre problem om Marx själv eller hans efterföljare skapade marxismen som system,⁵⁾ men eftersom varken Strahl eller Anners överhuvudtaget ställer den frågan kan det vara värt att nämna den. Dessutom blir man något konfunderad av vilket förhållande som råder mellan

Marx och den sovjet-ryske kommunismen. Strahl säger att "Kommunismens teori bygger på Marx' åskådning" (sid 89), medan Anners å andra sidan framhåller att "Från den marxistiska varianten av socialismen är nog så att skilja kommunismen, ..." (sid 103).⁶⁾ Men viktigare är vilket *innehåll* som dessa läroböcker framställer som marxism (Marx' teorier), och tyvärr gör de detta med ungefär samma noggrannhet som deras oproblematiserande inställning till förhållandet mellan Marx och marxismen antyder. Den historiska kunskapen om vad som utspelade sig runt Marx verkar dessutom vara minst sagt ringa. Exempelvis på sidan 102 hävdar Anners att *Kommunistiska manifestet* när det publicerades i februari 1848 "gjorde ett enormt intryck". Detta är felaktigt och är en myt som från början framställdes av marxister i det tidiga 1900-talet och som nu Anners paradoxalt nog anammar. I själva verket gick manifestet i stort sett spårlöst förbi när det kom ut bara några veckor före februarirevolutionens utbrott i Frankrike. Det dröjde till efter I:a Internationalens tid (1864-72) innan manifestet började nytryckas, över sättas och spridas till en bredare publik. Det finns flera sådana direkta historiska felaktigheter, men jag ska i resten av artikeln nöja mig med att peka på några av de grövsta missuppfattningar som Strahl och Anners har om Marx' teorier, och avslutningsvis något ta upp vad denna typ av missuppfattningar kan få för konsekvenser - inte minst i en utbildning av blivande jurister.

Historia och ekonomi - vad menade Marx egentligen?

I detta avsnitt ska vi något närmare se hur några av Marx' centrala teorier framställs i böckerna och jämföra det med Marx' verkliga uppfattning. Vi ska ta upp Marx' materialistiska historieuppfattning, hans mervärde-teori, och slutligen några andra viktiga teman som finns hos Marx.

1) Den materialistiska historieuppfattningen

På sidan 101 skriver Anners att "samhället (enligt marxismen) hade utvecklats efter ett visst schema, där olika ägarkategorier till produktionen i tur och ordning förtryckt de egendomslösa", och på sid 82 skriver Strahl om samma sak:

Utmärkande för (Marx' lära) är, att Marx anslöt sig till Hegels uppfattning att utvecklingen är dialektisk, dvs betingad av motsättningar. Den ena kraften kämpar mot den andra och därav framgår en förändring. ... Den drivande kraften i samhällsutvecklingen är enligt Marx de materiella förhållandena, främst produktionsordningen och därmed sammanhäng-

ande ekonomiska och sociala förhållanden. Dessa, menar han, förändras genom att den rådande ordningen ger upphov till krafter som underminerar den och slutligen bringar den på fall, varigenom en ny ordning inträder. Detta schema förklarar historien.

Visserligen skriver Marx, när han sammanfattar sin intellektuella utveckling under sin ungdom i sitt berömda förord till skriften *Till kritiken av den politiska ekonomin* från 1859 att "i stora drag kan asiatiskt, antikt, feodalt och modernt borgerligt produktionssätt betecknas som progressiva epoker av den ekonomiska samhällsformationen",⁷⁾ men viktigare är hur man ska uppfatta detta "schema" i hans materiella historieuppfattning. Här är Marx ovanligt tydlig. I det manuskript där han för första gången framställer denna historieuppfattning, *Den tyska ideologin* från 1845/46, påpekar Marx att vitsen med hans historieuppfattning är att de begrepp och abstraktioner som han utvecklade när han studerade historien måste förstås som just abstraktioner. Detta innebar enligt honom att de bara hade "som uppgift att underlätta ordningen i det historiska materialet och antyda ordningen mellan dess olika skikt. Men de ger på intet sätt som filosofin ett recept eller ett schema efter vilket de historiska epokerna kan läggas tillrätta".⁸⁾ Detta är viktigt, eftersom det är en av de vanligaste missuppfattningarna om Marx' historieuppfattning att Marx hade ett "schema" för historien, vare sig det är "dialektiskt" eller inte. Det är alltså denna missuppfattning som Anners och Strahl fortsätter att sprida. Begreppen "asiatiskt, antikt, feodalt och kapitalistiskt produktionssätt" och "dialektik" ska således *inte* ses som ett "schema, efter vilket historien ska lägga sig tillrätta". De är istället tillfälliga abstraktioner, "ledtrådar" som Marx senare skrev, som ska underlätta för historikern att få en överblick över materialet. Det var just detta som var själva kärnan i den *materialistiska* historieuppfattningen, i motsats till den äldre *idealistiska* historieuppfattningen: Begrepp och abstraktioner styr inte verkligheten. Anners och Strahl är här dock i gott sällskap. Uppfattningen att historien kunde förstås utifrån ett "schema" var så utbredd bland marxister redan runt 1890 att Marx' mångårige samarbetspartner Friedrich Engels fann sig föranlåtan att skriva till en vän:

Även den materialistiska historieuppfattningen har idag lockat en mängd personer som tar den som en förevändning för att *inte* studera historien. [...] Överhuvudtaget tjänar ordet "materialistisk" i Tyskland som en enkel fras för flera unga skribenter, med vilken man kan etikettera allt och vad som helst utan att behöva studera, dvs klistra på en etikett och sedan vara klar med saken. Vår historieuppfattning är emellertid framförallt en uppmaning till studier, ingen hävstång till en konstruktion à la Hegel.⁹⁾

Detta betyder att en av de vanligaste uppfattningarna om marxismen egentligen är felaktig, om man nu ska tillmäta Marx' och Engels' ståndpunkt någon betydelse, och att denna felaktiga uppfattning av Strahl och Anners lärs ut till blivande jurister.

2) Mervärdeteorin

En av Marx' mest berömda teorier är hans s.k. mervärde-teori, dvs tanken att kapitalismens oerhörda expansion i grund och botten bygger på företagets profit och att denna profit härstammar från obetalt mer-arbete. Om detta skriver Anners:

Marx utgick i sin lära från äganderätten till produktionsmedlen. Denna gjorde det möjligt för ägarna - kapitalisterna - att "köpa" arbetskraft. Genom att med politiska och ekonomiska medel hålla lönerna nere tillförde sig ägarna till produktionsmedlen ett mervärde, vilket innebar att arbetarna utsögs på frukterna av sitt arbete. Till denna utsugning medverkade en annan mervärdesindragning, som var mer komplicerad. Teorin om denne kan här förbigås. I det kapitalistiska samhället, som politiskt och ekonomiskt behärskas av borgerskapet kunde arbetarna därför aldrig få det bättre. Deres enda väg ut ur eländet gick genom det socialistiska samhället.¹⁰⁾

När Strahl kommer in på samma sak är han något försiktigare:

Möjligen döljer sig en naturrättslig tanke i föreställningen om exploatering eller utsugning, nämligen om den förstås så att lönearbetaren egentligen har rätt till större del av produktionsresultatet än lönen utgör, emedan kapitalisterna berövar honom det värde som han skapar genom sitt arbete. Uttrycken kan fattas så, men de kan också förstås som tillspetsade uttryck för att man tycker att arbetaren borde få högre lön...¹¹⁾

Det verkar vara en rimlig framställning av Marx' mervärdeteori att som både Anners och Strahl säga att lönearbetaren får för lite lön, och att mervärdet kommer ur detta. Inte desto mindre är den helt felaktig. För det första "utgick" inte Marx från vare sig en naturrättslig föreställning eller från privategendomen. Tvärtom, han kritiserade de liberala ekonomerna Adam Smith och David Ricardo (som han också var påverkad av) just för att de hade utgått från privategendomen och den enskilde individen i sina ekonomiska teorier.¹²⁾ Om Marx "utgick" från något var det *arbetet*, det mänskliga arbetet som producerar vad människor behöver för att överleva. För det andra är det *inte* genom att lönerna hålls nere som mervärdet skapas. Detta var en uppfattning som de sk ricardoianska socialisterna hyste på 1830- och 40-talet. Dessa var, som namnet antyder, anhängare till Ricardos liberala ekonomiska teori, men de drog den till en radikal slutsats. Om allt värde i samhället skapades genom mänskligt arbete som Ricardo hävdade, hur kom det sig då, frågade de sig, att arbetarna som var de enda som producerade något, ändå alltid var fattiga, medan kapitalägarna som inte producerade något, var så rika? Svaret på denna fråga menade dessa socialister var det Anners tillskriver Marx, nämligen att arbetarnas löner var för låga. Det var bl.a. denna ståndpunkt som Marx försökte tillbakavisa genom sin egen teori om mervärdet. Mervärdet uppstår enligt Marx inte genom att arbetskraften be-

talas för lågt. Det uppstår istället genom att den mänskliga arbetsförmågan, som under kapitalismen blivit till en vara att köpa och sälja på en arbetsmarknad,¹³⁾ kan producera mera än vad den själv behöver för att överleva. Detta ansåg Marx vara elementärt, och för att visa detta drog han parallellerna till slavsamhällen, där en slavägare givetvis aldrig skulle ha en enda slav en enda dag om det inte vore så att slaven kunde producera mer än vad han själv behövde för sitt uppehälle, och till livegenskapen, där den livegne bonden t.o.m. i tid och rum skilde på produktionen för sig själv och för jordägaren. Tre dagar kanske han arbetade på sin egen gård, tre dagar på jordägarens. Kapitalismen utnyttjar denna arbetets förmåga på ett systematiskt sätt, den skiljer på arbetets *bytesvärde* (arbetskraftens lön) och dess *bruksvärde* (vad arbetet kan producera), betalar arbetaren dess historiskt och socialt bestämda bytesvärde och försöker pressa så mycket produktion som möjligt ur arbetets bruksvärde. Ur kapitalförvaltarens synpunkt är det givetvis så att ju lägre löner han behöver betala, desto större blir hans vinst (allt annat f.ö. lika). Men den låga lönen *förklarar* inte mervärdets existens, möjligtvis delvis dess exakta storlek. Så vad Anners och Strahl påstår är Marx' teori är i själva verket en teori som Marx polemiserade mot, och han utvecklade sin egen teori för att motbevisa denna!

3. Övriga punkter

I citatet ovan skriver Anners att enligt Marx kan arbetarna under kapitalismen "aldrig få det bättre". Här är Strahl ännu tydligare då han skriver att "Marx ställde sig kallsinnig mot [...] strävanden att förbättra arbetarklassens villkor. Enligt hans lära går utvecklingen obönhörligt mot en revolution. Han saknade intresse för sociala reformer, vilka, på sin höjd, kunde fördröja den önskade revolutionens inträffande".¹⁴⁾ Men av Marx' teori följer mycket väl att arbetarna kan "få det bättre" under kapitalismen. Det fanns däremot en tysk arbetarledare, Ferdinand Lassalle, som på 1850-talet utvecklade en teori om "den järnhårda lönelagen". Denna teori sade just att det var meningslöst för arbetarna att bilda fackföreningar och kämpa för högre löner, eftersom om arbetarna fick högre löner, så höjde bara kapitalägarna sina priser i samma mån, och *reallönen* var ändå den samma (känns argumentet igen i dagens löneförhandlingar?) Marx avvisade på det kraftigaste denna teori, och menade att arbetskraftens bytesvärde, lönen, inom vissa ramar bestämdes av klasskampen, dvs kraftmätningen mellan kapital och arbete (det är detta vi ser när LO och SAF skramlar med strejk- och lockoutvapnet). Flera gånger hyllade han arbetarna för att de hade lyckats tillkämpa sig förbättringar genom sina strider. Men den enda möjligheten att i grunden lösa den i kapitalismen inbyggda strukturella konflikten mellan "det döda arbetet" (kapitalet) och "det levande arbetet" (människornas arbete)

var enligt Marx att avskaffa själva kapitalförhållandet, dvs uppdelningen av samhället i två mot varandra fientliga klasser. Detta är definitivt inte samma sak som att "vara emot sociala reformer". Så även här framställer Anners och Strahl en ståndpunkt som hystes av en av Marx' motståndare som Marx' egen! Tala om saklighet.

Även nästa exempel på "den marxistiska ideologin" vänder helt upp och ner på Marx' verkliga uppfattning. Anners fortsätter efter citatet ovan med att förklara varför arbetarklassen enligt Marx var bärare av framtidens samhälle:

I den marxistiska ideologin fanns också ett viktigt moralfilosofiskt inslag. Arbetarklassen var bärare av humanitets- och rättsviseidealen; dess kamp var internationell: "proletärer i alla länder förenen Eder", hette det i det kommunistiska manifestet. Orsaken till att arbetarna framför andra samhällsklasser bar upp humanitetsidealen var att de ej besmittats av äganderätten till produktionsmedlen. Borgskapet, däremot, kunde icke vara en humaniserande faktor i samhällslivet, då dess människosyn förgiftades genom äganderätten, som skapade vinningslystnad och människorförrakt.¹⁵⁾

Hur sant detta än kan vara så är det ändå inte Marx' uppfattning. Det skulle föra för långt att här djupara gå in på detta, och därför nöjer jag mig med att kontrastera ovanstående citat med några ord som Marx själv skrev angående "de humanitära arbetarna":

När socialistiska skribenter tilldelar proletariatet denna världshistoriska roll [att avskaffa kapitalismen] är det inte, som de kritiska kritikerna [dvs de unghegelianska bröderna Bauer] låtsas tro, därför att de betraktar proletariatet som *gudar*. Snarare tvärtom. Eftersom i det fullt utvecklade proletariatet avskaffandet av all mänsklighet, ja till och med all *likhet* med mänsklighet har fullbordats; eftersom proletariatets livsvillkor uttrycker alla livsförhållanden i dagens samhälle i dess mest omänskliga form; eftersom människan har förlorat sig själv i proletariatet [...] drivs [hon] att revoltera mot denna omänsklighet...¹⁶⁾

Vad Marx försöker säga här är att det är genom att proletariatets existensform är *omänsklig* som "människan" *måste* revoltera mot kapitalismen, som ju bygger på uppdelningen av "människan" i kapitalägare och lönarbetare. Det är därför inte p.g.a. att arbetarna är mera humana (som de av Marx i citatet ovan kritiserade bröderna Bauer hävdade) som de är "kapitalismens dödgrävare". De är det för att de är de enda som har intresse av och möjlighet till att "revoltera" mot kapitalismen. Återigen framställer således Anners den rakt motsatta uppfattningen som Marx' egen.

Överhuvudtaget framställs flera uppfattningar som Marx var oerhört kritisk till som om de vore Marx' egna. När Anners ska kontrastera en liberal uppfattning om äganderätten med en marxistisk väljer han en av Marx' största motståndare inom den socialistiska rörelsen, den franske anarkisten Jo-

seph Proudhon, som talesman. Anners påstår att "marxismens syn på äganderätten tillspetsat [kan] uttryckas i satsen "äganderätt är stöld", en sats som hämtats från den sociala utopisten Proudhon". Trots att Anners således känner till att denna slogan är Proudhons, är han tydligen helt omedveten om att Mars hänada Proudhon i sin stridsskrift *Filosofins elände: Ett svar till Proudhons Eländets filosofi* bl.a. just för denna enligt Marx helt felaktiga fras.

Avslutning

Jag tror att ovanstående citat och diskussion har visat att vad än Strahl och Anners påstår är Marx' samhällsteori, så är det inte den de framställer. Fellet som de båda har gjort är att de har lagt fram en relativt allmänt utbredd uppfattning om marxismen och gjort Marx till talesman för den. Det är lika fel som att låta Jesus stå till svars för allt ont som skett i kristendomens namn. Detta är viktigt inte i första hand för att Marx skulle vara speciellt "ut-satt", och att jag därför i denna artikel vill försvara honom. Viktigare är att detta är ett exempel på hur ideologier reproduceras, i detta fall en liberal-konservativ uppfattning om Marx' samhällsteorier (att en och annan marxist också hyser dessa uppfattningar förändrer inte det faktum att det är svårt att tillskriva dem till Marx). Skulle man även granska böckernas övriga innehåll, så skulle man med all sannolikhet finna motsvarande ideologiska vinklingar.

Det är detta som är intressant och värt att notera, eftersom det är ett exempel på det jag nämnde inledningsvis. Även rätten, eller rättare sagt jurister, har en viktig funktion i samhällsreproduktionen, fr.a. på de plan som Marx kallade politisk-juridisk och ideologisk nivå. Genom att framställa Marx som en person som hyste en mängd mer eller mindre galna uppfattningar, kan man på en gång ge sken av att den egna kunskapen är vederhäftig och motståndarens (i detta fallet Marx') uppfattningar är felaktiga. Bli-vande jurister kan alltså tryggt behålla sin (oftast borgerliga) världsbild, eftersom som Anners tydligt skriver "I själva verket företer marxismen så många påtagliga likheter med en religiös åskådning att det är berättigat att tale om en pseudoreligiös frälsningslära, vars paradiset ligger på jorden".¹⁷⁾ Det är möjligt att vissa människor har använt marxismen som en sorts religion, men Marx gjorde det definitivt inte. För honom handlade det om att försöka komma fram till en vetenskapligt hållbar teori om det kapitalistiska samhället, undersöka dess utvecklingstendenser och vara med att forma den moderna arbetarrörelsen så att den kunde genomföra sitt program, avskaffandet av lönarbetet. Detta är kanske den mest "utopiska" delen av Marx' arbete, tron på och förberedelsen för ett icke-alienerat, klasslöst samhälle, där människorna själva kunde styra samhällsutvecklingen, istället för att "kapitalet" fortsatte att leda mänskligheten mot allt större konflikter, både nationellt och internationellt. Marx har fortfarande mycket, kanske mer än nå-

gonsin, att säga om hur vårt samhälle drivs av opersonliga krafter som ingen rår över. Men det är givetvis inte den vulgäre och relativt dumme Marx som framställs i de båda läroböckerna. Det är tyvärr ett av resultaten av dessa, och hundratals liknande ytliga och felaktiga framställningar av Marx' teorier, att många människor hindras från att upptäcka den rikedom som ändå finns hos honom. På detta sätt reproduceras ett samhälles självuppfattning, även där "sanning, noggranhet och klarhet" tros råda, som exempelvis inom juristutbildningen.

Noter

- 1) För en översikt och diskussion av Marx' teorier, se exempelvis Per Månson: Från Marx till marxism (Göteborg 1987), del ii.
- 2) Marx: "Till kritiken av Hegels rättsfilosofi", i Coll. Works 3, s. 8.
- 3) Marx: Till kritiken av den politiska ekonomin (Stockholm 1970), s. 10.
- 4) Se brev från Engels till Eduard Bernstein den 2/3 nov. 1882, i MEW 35, s. 388.
- 5) Se vidare Månson, op.cit. del IV.
- 6) För en diskussion av Marx, den tidiga marxismen och utvecklingen av kommunism och socialdemokrati, se Månson, op.cit. del III.
- 7) Marx (1970), s. 10.
- 8) Marx: "Den tyska ideologin", i S.-E. Liedman: Människans frigörelse (Stockholm 1965), s. 133.
- 9) Engels till Conrad Smith den 5. aug. 1890, i MEW 37, s. 436.
- 10) Anners, s. 102.
- 11) Strahl, s. 90. Strahl fortsätter med att säga att "någon naturrättslig tanke behöver inte ligga i Lenins paroll: åt var och en efter hans behov, från var och en efter hans förmåga" (sid 90-91). För det första var det Marx som införde dessa ord i den marxistiska traditionen i sin kritik av det tyska socialdemokratiska partiets programförslag 1875, och för det andra hämtade även Marx denna paroll från en tidigare sk utopisk socialist, nämligen Saint-Simon.
- 12) Adam Smith börjar sin teori med den isolerade Robinson Curse som äger getter på sin ö. Sedan tillkommer Fredag, och så börjar de byta ägodelar med varandra, och så uppstår "ekonomi" enligt Smiths teori om "den osynliga handen" på marknaden.
- 13) Varför Anners har situationstecken runt "köpa" i citatet ovan förstår jag inte, det är ju faktiskt det som det handlar om. Några säljer sin arbetsförmåga, andra köper den.
- 14) Strahl, s. 84.
- 15) Anners, s. 102.
- 16) Marx: "Den heliga familjen", i Coll. Works 4, s. 35f.
- 17) Anners, s. 102-03.

FÖRFATTERUPPLYSNING:

Per Månson, fil.dr., Sociologiska inst., Göteborg